

Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: термінологічний аспект

Д.С. Січко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
цивільного та
кримінального права
і процесу юридичного
факультету,
Чорноморський
державний університет
імені Петра Могили

У статті розглянуто особливості законодавчого регулювання одного зі способів захисту цивільних прав – відшкодування збитків. Зокрема, увагу приділено дослідженню передумов удосконалення існуючої структури понять «шкода» та «збитки».

В статье рассмотрены особенности правового регулирования одного из способов защиты гражданских прав – возмещения убытков. В частности, внимание уделено исследованию путей усовершенствования существующей структуры понятий «вред» и «убытки».

The article describes the features of the legal regulation of one of the ways to protect the civil rights - damages. In particular, attention is given to ways of improving the current structure of the concepts of «damage» and «loss».

Ключові слова: відшкодування збитків, відшкодування шкоди, захист цивільних прав, удосконалення законодавства.

Постановка проблеми

Відповідно до чинного законодавства, а саме – ст. 16 гл. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), відшкодування збитків є одним зі способів захисту цивільних прав та інтересів, який відповідно до своєї юридичної природи є заходом цивільно-правової відповідальності. Відшкодування збитків розглядалося сучасними дослідниками переважно в межах вивчення проблематики захисту цивільних прав та інтересів, а також у контексті цивільної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання, пов'язані з розвитком теоретичної природи цієї категорії, а також практики правозастосування цієї норми закону досліджувалися в працях таких науковців, як Т.В. Боднар, І.О. Дзера, В.М. Коссака, О.О. Кот, І.Є. Красько, І.І. Митрофанов, Т.М. Підлубна, Д.В. Примака, С.М. Приступа, І.О. Сушкова, А.В. Янчук, А.Г. Ярема та багатьох інших. Проте проблема складових елементів дефініції «збитки» є однією з найменш досліджених на сьогодні, оскільки їй приділялося недостатньо

уваги в працях, присвячених захисту цивільних прав і цивільно-правовій відповідальності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду на зазначене вище вартою дослідження є наявність невідповідностей у дефініціях окремих норм цивільного та господарського права, якими визначаються ті чи інші складові досліджуваного поняття. Неприпустимість такого стану справ надалі пояснюється тим, що нині цивільні відносини переживають період стрімкого розвитку як у видовому, так і якісному горизонтах, тому необхідним є теоретичне переосмислення складових дефініції «відшкодування збитків».

Формулювання цілей статті

Мета цієї статті полягає в переосмисленні співвідношення між близькими за змістом категоріями «шкода» і «збитки», а також у дослідженні змісту дефініції «збитки» у вітчизняній цивілістиці. Досягнення поставленої мети передбачає виконання такого кола завдань:

- оцінка внутрішніх конфліктів за нор-

мами діючого законодавства в частині визначення змісту та структури понять «шкода» і «збиток»;

- визначення кола суттєвих ознак, якими детерміновано відмінності між поняттями «шкода» та «збиток» у працях вітчизняних дослідників;
- розроблення підходу до систематизації понять «шкода» та «збиток».

Виклад основного матеріалу дослідження

З лексичної точки зору поняття «шкода», «збиток», «втрати» є спорідненими. Природно, що саме з причини смислової ідентичності на побутовому рівні трапляються випадки їх ототожнення і в законотворчій площині. Разом з тим, правозастосовна практика вказує на те, що сприймати ці поняття як ідентичні – не варто [11], більше того, це є неприйнятним, на що звертають увагу Т.Є. Крисань, Т.М. Підлубна, А.Г. Ярема [2; 3; 4]. Ми приєднуємося до науковців, які вважають, що це зумовлено як поверхневим ставленням законодавця до власне вітчизняної юридичної термінології, так і відсутністю відповідних термінологічних уніфікацій у багатьох правових категоріях і конструкціях.

Так, у діючому законодавстві зміст поняття «збиток» і його структурні елементи тлумачаться по-різному: у нормі ст. 9 Закону України «Про страхування» [5] розрізняються «прямі» та «непрямі збитки», але при цьому не наводяться визначення цих понять. Звернемося до ст. 988 ЦКУ «Обов'язки страховика» – в абз. 3 пп. 3 п.1 використано термін «реальні збитки», який згідно з нормою пп. 1 п. 2 ст. 22 ЦКУ ототожнюється з втратами, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила, або мусить зробити для відновлення порушеного права [6]. Таким чином, залишається простір для вільних тлумачень:

- реальні збитки ототожнюються з прямими збитками, а непрямі – з витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права;
- структура реальних збитків містить і

прямі, і непрямі збитки – і в такому разі виникає колізія норм, оскільки обмеження права застрахованої особи на отримання компенсації в розмірі, передбаченому законодавством, має наслідком визнання нікчемним укладеного правочину.

Тому очевидним є те, що для ефективної та однозначної правозастосовної практики підхід до визначення дефініції та структури збитків повинен бути однаковим. Розглянутий приклад не є одиничним: натомість у нормі ст. 924 ЦКУ використано термін «фактична шкода», нормами ст. 40 Закону України «Про телекомунікації» [7] вводяться поняття «фактичні збитки» та «втрачена вигода».

У низці випадків законодавець не використовує розумно термін «збитки», а вказує на обов'язок відшкодувати «витрати» (ч. 2 ст. 307; ч. 1 ст. 308; ч. 6 ст. 6; ч. 3 ст. 1147; ч. 2 ст. 1149; ч. 2 ст. 1152; ч. 1 ст. 1153; ч. 1 ст. 1160 ЦКУ). При цьому законодавчі положення формулюються вкрай недбало. Тому в межах дванадцяти статей Цивільного кодексу України (1149-1160) використовуються терміни «реальні витрати» (ч. 2 ст. 1149 ЦКУ), «витрати» (ч. 2 ст. 1152 ЦКУ), «фактично зроблені витрати» (ч. 1 ст. 1160 ЦКУ). Таке розмаїття термінології є нічим не виправданим. Тому в ч. 2 ст. 1149 ЦКУ та ч. 1 ст. 1160 ЦКУ доцільно було б використовувати термін «витрати», а слова «реальні», «фактично зроблені» з ч. 2 ст. 1149 ЦКУ і ч. 1 ст. 1160 ЦКУ слід вилучити [4, с. 111].

На нашу думку, у юридичній практиці використання понять «шкода» та «збитки» варто відокремлювати, оскільки вони відрізняються за смисловим навантаженням, проте й тут норми вітчизняного законодавства не дають можливості чітко обґрунтувати підстави такого розмежування. Натомість нормою ст. 225 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) «Склад та розмір відшкодування збитків» до їх складу включено матеріальну компенсацію моральної шкоди [8], у ст. 22 ЦКУ «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» їх дефініцію визначено чerez:

- втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права;

- доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

У нормах ст. 23 ЦКУ поняття «моральна шкода» розглядається окремо. У п. 4 цієї ж статті законодавець визначає, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування [6].

Необхідно звернути увагу також на те, що в ч. 1 ст. 225 ГКУ до структури збитків віднесено додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків унаслідок порушення зобов'язання другою стороною [8]. На нашу думку, лише частково ця норма співвідноситься з поняттям «відновлення прав», передбаченим у ст. 22 ЦКУ. Узагалі, питання відшкодування збитків, які є похідними – тобто такими, що сталися внаслідок обмеження цивільних прав особи – роз'яснено в чинному законодавстві, на нашу думку, не достатньо повно.

Так, у ст. 22 ЦКУ йдеться про упущену вигоду, а в ст. 224, 225 ГКУ – про недержані доходи, втрачену вигоду, недержаний прибуток. Положення ст. 22 ЦКУ дозволяють особі вимагати відшкодування витрат, фактично вже нею понесених, та присудження коштів для покриття майбутніх витрат для виправлення недоліків речі, її ремонту тощо. Натомість норми ГКУ не дають гарантій відшкодування збитків у формі майбутніх витрат на відновлення порушеного права, адже ч. 2 ст. 224 ГКУ дозволяє стягувати з порушника лише ті витрати, які «зроблені управненою стороною» [9, с. 198].

З цього приводу привертає увагу точка зору А.В. Янчука, який вважає, що між положеннями ЦКУ про відшкодування упущеної вигоди та положеннями ГКУ про

відшкодування втраченої вигоди присутня колізія: у разі настання упущеної вигоди у суб'єкта господарювання внаслідок порушення прав, що не належать до господарського зобов'язання, такі втрати повинні відшкодовуватися за правилами ЦКУ, оскільки ГКУ не містить правил відшкодування позадоговірної шкоди. У такому разі відшкодуванню підлягає упущена вигода (неодержаний дохід). У разі настання таких саме втрат у суб'єкта господарювання, але внаслідок порушення господарського зобов'язання, відшкодуванню підлягає втрачена вигода (неодержаний прибуток). Таким чином, залежно від виду порушеного приватного права відшкодуванню підлягає або дохід, або прибуток, що не відповідає принципам розумності та справедливості [10, с. 16].

У зв'язку з тим, що положення ст. 224 ГКУ розраховані на регулювання господарських зобов'язальних правовідносин, які переважно є водночас і цивільно-правовими, ми приєднуємося до думки науковців, які вважають, що в Господарському та Цивільному кодексах поняття та зміст збитків повинні визначатися однаково [11].

Розглянемо можливості систематизації цих понять. У зв'язку з відсутністю чіткого нормативного регулювання в наукових джерелах пропонуються аргументи щодо матеріальних і нематеріальних ознак розмежування вказаних понять. Так, ще в працях радянських юристів В.О. Тархова та Г.М. Белякової [12; 13] збитки та шкода розглядалися як синоніми, об'єднані родовими ознаками: вартісним виразом, матеріальною формою, негативними матеріальними наслідками для сторони.

Дещо пізніше В.Т. Смірнов і А.О. Собчак [14] стверджували, що значення шкоди в деліктних зобов'язаннях визначається цільовим призначенням, яке включає усунення майнових наслідків правопорушення, відновлення майнової сфери потерпілого у вигляді, який вона мала до заподіяння йому шкоди. Досягнення цієї мети відбудеться в тому разі, якщо заподіяна шкода буде відшкодована в повному обся-

зі. Тому шкода в деліктних зобов'язаннях є не лише обов'язковою умовою відповідальності, а й виступає як її міра.

Більшість сучасних українських науковців головними ознаками розмежування «шкоди» та «збитків» визнають обов'язково матеріальну природу останнього поняття. Так, В.О. Джуган вважає, що поняття «шкода» є ширшим за обсягом, ніж «збитки», оскільки охоплює не лише ті негативні наслідки правопорушення, які можуть бути обчислені як збитки, а й немайнову (моральну) шкоду, яка не має вартісного еквівалента [15, с. 127].

Схожої точки зору дотримуються І.І. Митрофанов і Т.В. Гайкова, які вважають, що поняття «шкода» в законодавстві України є ширшим за поняття «збитки», оскільки перша може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто шкода завжди включає в себе збитки [9, с. 198].

Розширене тлумачення співвідношення понять «шкода» та «збиток» знаходимо в праці А.В. Янчука. На думку дослідника, шкодою, що підлягає відшкодуванню за рахунок третьої особи, є припинення існування блага особи, чи повна або часткова

втрата благом придатності до задоволення інтересу особи (втрата благом цінності) так, як благо було придатне його задоволення до протиправного впливу на нього, або іншого порушення суб'єктивного права особи. У свою чергу, збитки є грошовим виразом матеріальної шкоди та можуть становити вартість матеріального блага, існування якого припинено, вартість матеріального блага, яке неодмінно буде втрачено, вартість втраченої матеріальним благом цінності, вартість матеріального блага, можливість набуття якого втрачена, та вартість інших втрачених майнових благ, що охоплюються визначенням шкоди [10, с. 14-15].

Вивчення вищевказаних підходів дає нам змогу сформулювати загальне бачення співвідношення категорій «шкода» та «збиток», у якому, на нашу думку, враховано кращі сторони розроблених на сьогодні підходів (рис. 1).

Звертаємо увагу на те, що принциповим моментом запропонованої моделі є визначення відшкодування шкоди як нематеріальної або натуральної оцінки обмеження прав чи інтересів особи (у тому числі майнових). Перевагою такого під-

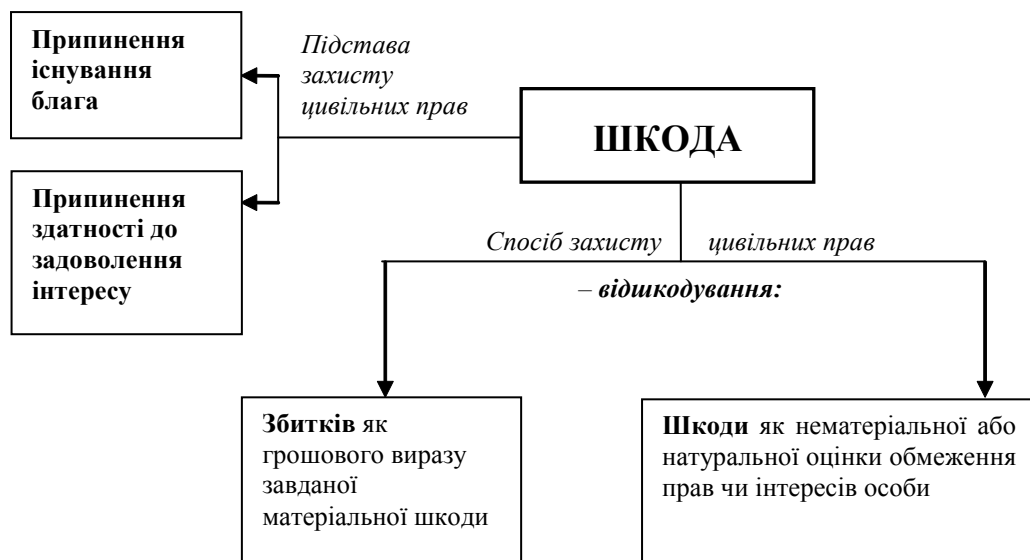

Рис. 1. Перспективна модель співвідношення понять «шкода» та «збиток» у цивільному праві України

Джерело: власна розробка

ходу є принципове розмежування *збитків* (які полягають у зникненні речі або втраті нею споживчих властивостей, що унеможливує її подальше використання, продаж тощо), компенсованих згідно з оціненою вартістю – з одного боку, та потенційних матеріальних втрат, які особа понесла, або може понести, внаслідок обмеження її цивільних прав – з іншого боку. У такому разі обсяг відшкодування оцінюється індивідуально в кожному випадку і це на методологічному рівні не пов'язується з практичними труднощами, що виникають під час визначення класичних елементів збитків у різних сферах цивільних правовідносин.

У нормах ЦКУ передбачено можливість витрат, опосередковано пов'язаних із припиненням існування блага чи припиненням здатності до задоволення інтересу, проте для того, щоб запобігти зловживанням, не визначено механізмів оцінки їх розміру. Передбачається, що оцінку суми майбутніх витрат у конкретному випадку виконуватиме суд, у провадженні якого перебуватиме справа. На нашу думку, таке рішення є універсальним, оскільки дає змогу розв'язати суперечність, на яку вказує Т.М. Підлубна – майбутні витрати не можуть відноситися до вже завданих збитків, оскільки практика зустрічається з труднощами при визначенні крайньої межі упущеної вигоди [3]. Варто визнати, що потенційно в різних сферах суспільних цивільних правовідносин ця межа повинна бути встановлена по-різному. Наприклад:

- в інтелектуальному праві – з моменту припинення правопорушення, яким можуть бути: а) несанкціоноване використання торгової марки; б) припинення реалізації контрафактної продукції; в) оцінка ринкової вартості контрафактної продукції;

- у комерції – з моменту відновлення майнового стану боржника, який дає змогу продовжувати фінансово-господарську діяльність. У такому разі упущена вигода визначається як сума планового прибутку за період «простою»;

- у цивільних правовідносинах – з моменту обмеження права чи інтересу особи;
- у трудових відносинах – від моменту обмеження права до кінця дії трудового договору, або ж набрання чинності законними підставами для припинення трудових відносин.

Отже, залежно від виду правовідносин (цивільних, трудових, господарських) повинен визначатися механізм та ознаки оцінки завданих збитків, і тому ми вважаємо, що практично невиправданими є спроби підвести вищезгадані категорії під один знаменник.

Висновки

Первісне тлумачення категорії «збитки» не виходить за межі майнових втрат, яких зазнає власник унаслідок неправомірних дій іншої особи. Така постановка питання має наслідком принциповий момент – визначення порядку відшкодування цих збитків. У сучасному законодавстві це твердження набуло особливого розвитку, оскільки такий захід відповідальності застосовується для вирішення і майнових, і немайнових спорів. В одній групі норм поняття «збитки» використовується для охорони майнового інтересу учасника відносин – «кредитора». В іншій групі норм відшкодування збитків є санкцією, яка попереджує протиправну поведінку суб'єкта. Також варто згадати про економічний зміст поняття «збитки»: у цьому разі констатується отримання негативних результатів за підсумками комерційної діяльності суб'єкта господарювання. У трудових відносинах категорію «відшкодування збитків» розширено таким чином: матеріально відповідальна особа зобов'язується відшкодувати збитки, понесені підприємством через бездіяльність або неналежне виконання посадових обов'язків. Шкода є родовим поняттям, що складається з майнової та немайнової (моральної) шкоди. Грошове вираження майнової шкоди називається збитками. За чинним цивільним законодавством України збитки поділяються на реальні збитки та упущену вигоду.

Література

1. Лист Вищого Господарського суду України від 1 січня 2009 р. «Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища» // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 3. – Ст. 20-48.
2. *Крисань Т.Є.* Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т.Є. Крисань. – Одеса, 2008. – 20 с.
3. *Підлубна Т.М.* Відшкодування збитків : теоретичні проблеми розуміння у сфері захисту цивільних прав та інтересів / Т.М. Підлубна // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 351-357.
4. *Ярема А.Г.* Захист права на відшкодування збитків / А.Г. Ярема // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. – 2009. – № 2. – С. 108-115.
5. Закон України «Про страхування» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал : [сайт] / Законодавство України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-vr/> (18.02.2013). – Назва з екрану.
6. Цивільний кодекс України [текст] : зі змінами та допов. станом на 5 жовтня 2012 р. : (відповідає офіц. текстові). – К. : Правова єдність, 2012. – 344 с.
7. Закон України «Про телекомунікації» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал : [сайт] / Законодавство України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1280-15> (18.02.2013). – Назва з екрану.
8. Господарський кодекс України. Станом на 1 вересня 2012 р. [текст] : відповідає офіційному текстові. – Харків : Одиссей, 2012. – 184 с.
9. *Митрофанов І.І.* «Шкода» та «збитки» : співвідношення понять / І.І. Митрофанов, Т.В. Гайкова // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – № 3. – С. 196-200.
10. *Янчук А.В.* Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А.В. Янчук. – К., 2011. – 22 с.
11. *Подколзін І.В.* Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.В. Подколзін. – К., 2010. – 20 с.
12. *Белякова А.М.* Имущественная ответственность за причинение вреда / А.М. Белякова. – М. : Юридическая литература, 1979. – 112 с.
13. *Тархов В.А.* Ответственность по советскому гражданскому праву / В.А. Тархов. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1973. – 456 с.
14. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : учебное пособие / В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. – Л. : ЛГУ, 1983. – 152 с.
15. *Джуган В.О.* Цивільно-правова відповідальність за порушення водного законодавства України / В.О. Джуган // Прикарпатський юридичний вісник. – 2012. – № 2. – С. 122-135.